

надесць. Скар. ДЗ, 66; Кончаецца книга... гэнуаря дня девятогнадсяць. Скар. ПБ, 316; на девятомънадцать местцы на урочищы Пооболнива моркѣ одинѣ. АВАК, XXII, 132, 1552; якожъ есми того коня его милости пану старосте слонимскому дня вчорашнего девятогнадцать, во второкъ, оповедала. Там жа, XXII, 153, 1565; На девятомънадцать местцу в обрубехъ подданныхъ господарскихъ... моркговъ девять прutowъ двадцать семь кгрунту добраго. Там жа, I, 77, 1634, Гродна.

Такім чынам, акрамя ўнаследаванага ад старажытнарускай мовы лічэбніка *девять* (*деветь*), у старабеларускай мове ўжываліся такія вытворныя ад яго, як *девятро* (*девятеры*), *девятнадцать* (*деветнадицать*), *девятнадцать* (*деветънадесять*), *девятнася*, *девянота* (*девенота*), *девятыдесять* (*девятъдесять*, *деветъдесеть*, *деветъдесять*, *деведдесеть*), *девятсотъ* (*девятсотъ*, *деветсотъ*, *деветъсотъ*), *девятый*, *девятнадцатый* (*девятънадицатый*, *деветнадицатый*), *девятнадесятый*, *девятыдесятый* (*деветдесятый*, *деветъдесятый*), *девятыйнадесять*, *девятыйнадицать*, а таксама *девятъсотный* (*девятсотный*); у складзе якога другі кампанент утвараўся не ад лічэбніка *сто*, а ад назоўніка *сотня*. З іх у сучаснай мове з адпаведнымі фанетычнымі зменамі замацаваліся толькі *дзевяць*, *дзевяцера*, *дзевятнаццаць*, *дзевянота*, *дзевяцьсот*, *дзевяты*, *дзевятнаццаты*.

Вядомыя сучаснай беларускай літаратурнай і дыялектнай мове парадкавыя лічэбнікі *дзевяноты*, *дзевяцісоты* ў картатэцы Слоўніка старабеларускай мовы, дадзеныя якой паслужылі асновай гэтага артыкула, не зафіксаваны.

¹ Ілюстрацыйны матэрыял прыводзіцца без захавання асаблівасцей графікі і арфаграфіі арыгіналаў. Пасля агульнапрынятых скарачэнняў назваў першакрыніц (расшыфроўку іх гл. у манаграфічных даследаваннях па беларускай мове) указваецца том, старонка, а таксама год і месца, калі яны вядомы, напісання.

² Формы на *-scie* — характэрная асаблівасць сучаснай польскай мовы.

У. А. САРОКА

НАМІНАЦЫІ АГАРОДЖЫ У БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗКАХ

Пастаянным спадарожнікам жыллёва-гаспадарчага комплексу будынкаў на сялянскай сядзібе была агароджа. Паняцце «агароджа» у беларускіх народных казках перадаецца шэрагам лексем: *плот*, *паркан*, *тын*, *частакол*, *плянцень*, *згарода*, *забор*. Як адзначаў у свой час А. Харузін, самым ходкім словам для абазначэння агароджы на Беларусі з'яўляецца слова *плот*¹. Гэту думку яскрава пацвярджае таксама моўны матэрыял народных казак — з 86 выяўленых словаўжыванняў 59 прыпадае на слова *плот*.

Лексема *плот* абазначае «агароджу з самым разнастайным прызначэннем»: ...валандаютца гуси да праз *плюот* с агародаў пчыпаюць траву... (Серж., 1911, Смерць, 96); ...курынь дзieda Ахрэма кала перавозу, стуог ліеташняга сіена з *плотам* кругом... (Серж., 1926, Гуслі, 192). Са значэннем зборнасці ў казках ужываецца суфіксальнае ўтварэнне *плюцьце* (*плоче*): Ідзе хлопец да й бачыць, што калі *плуюць*я туляецца заяц (Серж., 1926, Бязногі багатыр, 52). Лексема *плот* у спалучэнні з азначэннем-канкрэтызатарам (*плечены*) утварае складаны тэрмін *плот плечены*, які абазначае «агароджу, сплеченую з голля лазы, бярозы і інш.»: А быў калі ліесу *плюот плечаны*, так юон калі перэлазу аплюоў заміж лазы каўбасамі... (Фед., III).

Назва *плот* часта ўступае ў цесную граматычную сувязь з дзеясловам і іншымі часцінамі мовы, утвараючы ўстойлівыя словазлучэнні, якія выражаюць новыя, пераносныя значэнні і адценні з эмацыяналь-

на-экспрэсіўнай афарбоўкай: а) прагнаць з хаты, са двара: Нагарава-ліса зь ёю бацько з маткаю, але нічога не парадзяць, бо, вёдамо, *сваё дзіця не кацяня — за плот не выкінеш* (Серж., 1926, Упартая жанчына, 25); б) нікуды не варта, вельмі кепска: Зайграў музыка на сваёй скрыпачцы, пішчыць, *бы парася ў плоце*, вёдамо, п'яны... (Серж., 1926, Маскаль, 217); в) гаварыць абы-што, выкручвацца: «*Ты не гарадзі плота, — кажа Пятро, — а кажы проста*» (Серж., 1911, Ілья і Пятро, 17). «Агароджу з жэрдак, калоў і галля» абазначала лексема *плот* у старабеларускай мове: Тыхъ же жердей въ *плоту* его огорода 44 (АВАК, 17, 2, 1539). У слоўніках XIX стагоддзя лексема *плот* зафіксавана са значэннем «агароджа» (Насовіч). Слова *плот* часта ўжываецца без якіх-небудзь прыкметных семантычных зрухаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове і народных гаворках. Праўда, спарадычна на Віцебшчыне і Палессі яно абазначае адзін з відаў *плоту* — «агароджу з жэрдак» (Касп., 244; Л. П., 147). Зборнае ж *плуюцьце* (*плоче*) у сучаснай літаратурнай і гутарковай мове не назіраецца.

Слоўнікаявая адзінка *паркан* у адрозненне ад лексемы *плот* абазначае «драўляную агароджу з бярэвняў, шчыльна складзеных у выглядзе сцяны»². Такім чынам, розніца ў семантыцы слоў *плот* і *паркан* зводзіцца да адрознення рэалій з пункту гледжання іх формы і прызначэння. Парканам абгароджвалі двор з хатай і гаспадарчымі пабудовамі: ...накормили собакъ, повѣсили ихъ на *парканъ* и пошли ў панскую кладовую... (Ш., Акунум, 194). Назва *парканъ* ужывалася і ў старабеларускай мове. Абазначала яна, відаць, сцяну, якой абносіўся горад, гарадскую агароджу: За мѣстомъ і *парканомъ* Пинскимъ, дали есьмо вѣчнѣ клинъ поля... (АЗР, 3, 311, 1586). У старажытнарускіх помніках лексема *паркан* не выяўлена. У старабеларускую мову яна пранікла з польскай (*parcan*), куды прыйшла з венгерскай (*parcanu*)³. У. Даль прыводзіць слова *парканъ* з паметаў «заходняе» у значэнні «любый плот» (не толькі з бярэвняў). У слоўніку І. Насовіча яно зафіксавана са значэннем «плот з бярэвняў», гэта значыць з такой жа семантыкай, з якой сустраляся ў казках. У сучаснай беларускай літаратурнай мове і дыялектах слова *паркан* таксама абазначае «агароджу з бярэвняў», аднак у асобных гаворках яно мае значэнні «плот з жэрдак» ці «любый плот» (ДАБМ, 811; Бяльк., 316; Сд.-Н. л., 10), «плечены плот, частакол» (Касп., 231), «плот з дошак» (Л. П., 146).

У адрозненне ад лексемы *паркан* назва *тын* мае значэнне «шчыльная агароджа з бярэвняў»⁴, укапаных вертыкальна ў зямлю», гэта значыць розніца ў семантыцы гэтых слоў заключаецца толькі ў адрозненні рэалій па спосабу іх пабудовы: Пашоў далей да й бачыць, што якісь чалавек падпірае *тын* (Серж., 1926, Агонь у сэрцы, а розум у галаве, 95). Слова *тынъ* з семантыкай «плот з бярэвняў» уласціва таксама помнікам старабеларускай мовы: Деревя тесаного на будованье брусовъ семдесять, на *тынъ* колодь сосновыхъ сто (Арх. сб., 4, 242, 1571). Побач з гэтым яно сустракаецца яшчэ ў сэнсе «будаўнічы матэрыял»: ...купали на направене погребу *тыну* ялового воевъ шесть (ИЮМ, 9, 74, 1692). Са значэннямі «агароджа», «сцяна», «асаднае ўмацаванне вакол горада» яно бытвала з XIII стагоддзя ў старажытнаруускай мове (Сразнеўскі, III, 1073). Паводле вызначэння Я. Э. Бломквіст, *тын* — найбольш старажытны тып плоту з дубовых бярэвняў, вертыкальна ўкапаных у зямлю. Ён абгароджвалі свае хаты першыя пасяленцы Маскоўскай дзяржавы каля паўднёвых граніц⁵. У слоўніку У. Даля (IV, 448) зафіксавана лексема *тынъ* з паметамі «паўднёвае», «заходняе» у значэнні «усякі суцэльны непрасельны плот, і нават пляцень». І. Насовіч жа рэгіструе слова *тынъ* (з мяккім н) у сэнсе «дубовыя плахі для агароджы» (з адценнем зборнасці). Назва *тын* у сучаснай беларускай літаратурнай і гутарковай мове перанесена і на іншыя тыпы агароджы. Так, у народных гаворках, асабліва на Палессі, яна абазначае розныя віды плоту і будаўнічы матэрыял: «агароджа з нятоўстых жэрдак, часам пераплеценых прутамі», «агароджа з нятоў-

стых расколатых бяргвенняў, забітых у зямлю, з прыбітай планкай зверху», «агароджа са штыкет» (Л. П., 155), «агароджа з дошак, прыбітых да жэрдак стаймя», «дошкі або бяргвенні, якімі абкладваюцца сцены пограба» (Бяльк., 449; адзначана і ў старабеларускай мове). На віцебшчыне (Касп., 315; Л. Ш., 180) вядомы два варыянты: *тын*, *тынок* — агароджа з жэрдак, пераплеценых тонкімі прутамі.

Лексічнай адзінкай *частакол* абазначаецца ў мове народных казак агароджа з часта забітых у зямлю калоў. *Частакол* — ад словазлучэння *часты кол*: Нахватае [Змей] атусюль людзей, згоніць іх у вадно мейсцо да й прымушае будаваць харомы, акупваць іх канавамі, абсыпаць валамі да абгароджваць *частаколам*, каб ніхто не муог туды ўлѣзці (Серж., 1911, Іванка Прастачок, 149). Адсутнасць лексемы *частакол* у слоўніках старажытнарускай мовы і даследаваных старабеларускіх помніках дазваляе выказаць меркаванне пра яе позняе бытаванне на ўсходнеславянскіх землях. У сучаснай беларускай літаратурнай мове і дыялектах слова *частакол* ужываецца з шырэйшым семантычным аб'ёмам. Яно абазначае не толькі «агароджу з часта забітых у зямлю калоў», але і розныя іншыя тыпы агароджаў. У некаторых беларускіх гаворках побач з формай *частакол* сустракаюцца фанетычныя варыянты *чыстакол*, *шаствакол* са значэннямі «агароджа з калоў, прыбітых да жэрдак ці забітых у зямлю» (Бяльк., 493; Касп., 344; Янк., I, 196), «агароджа з дошак, заостраных уверсе», «агароджа з калоў, пераплеценых лазой» (Л. П., 157).

У адрозненне ад назвы *частакол* слова *пляцень* абазначае агароджу, якая складаецца не толькі з забітых у зямлю калоў, але і пераплеценых лазовымі або бярозавымі галінкамі: Сеў на бяргвенні [коцік] і іграець: «Ці-лі-лі, ці-лі-лі, хоць бы поліўку ўлілі, і блін, і цацэнь, а поліўку за *пляцень*» (К. п. ж., Коцік і пеўнік, 69). У старабеларускіх помніках гэта слова не выяўлена. Без прыкметных змен у семантыцы лексема *пляцень* увайшла ў склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы і бытуе ў дыялектах. У гаворках Гродзеншчыны ў значэнні «плецены плот» ужываецца паралельна дублет *плянтак* (Сцяшк., 379; Сц., 125), а ў некаторых сёлах Палесся формы *плецень*, *пляцянык*, акрамя названай дэфініцыі, абазначаюць яшчэ «плецяная з лазы прыбудова да сяней для курэй» (Л. П., 146).

Найменне *забор* у мове казак сустракаецца са значэннем «усыкая агароджа», гэта значыць уступае ў сінанімічныя адносіны са словам *плот*. Лексема *забор* засведчана толькі ў казках, запісаных на ўсходзе беларускай моўнай тэрыторыі ў канцы XIX стагоддзя. У беларускую мову яна трапіла, напэўна, пад уплывам суседніх рускіх гаворак, таму што і ў помніках старабеларускай пісьменнасці гэта назва не адлюстроўваецца. У беларускіх слоўнікавых крыніцах XIX і XX стагоддзяў (Насовіч, БРС) слова *забор* таксама не прыводзіцца; відаць, па той прычыне, што яно не мае пашырэння на беларускай моўнай тэрыторыі, за выключэннем лакальнага бытавання (Бяльк., 172; Сцяшк., 167; ДАБМ, 811).

Нярэдка ўжываюцца ў народных казках аднакарэнныя лексемы *згарбда*, *згагарада* (*згагарадка*, *зыгорбда*, *загарубда*). Намінацыя *згарбда* выступае са значэннем «усыкая агароджа, плот»: Не, дзед, не напілася я, не наелася: бегла праз каліновы масток, ухваціла асінавы лісток, ля *згарбды* жменечку травы з'ела, ды лыжачку вадзіцы выпіла (К. п. ж., Каза лупленая, 213); ...каза мая белая ля *згароды* бегала... (Там жа, 216). «Адгароджанае месца ў хляве для якой-небудзь жывёлы» абазначае слова *згагарада*. Утварылася гэта значэнне на аснове пераносу назвы агароджы на адгароджанае месца: Я сёні прыду ў *згагараду*, дзе... валы стаяць... (Фед., III, Папоўскія штучкі, 179). Такое ж значэнне маюць дублетныя формы з рознымі націскнымі складамі *згагарадка*, *зыгорбда*. Лексема *загарубда* сустракаецца ў мове казак у пераносным значэнні «перашкода па чым-небудзь шляху»: Ён вуольно па свѣту гуляе, нияких *загарубдак* не знае;

хоць сам без цѣла, да великую силу мае (Серж., 1911, Іванка Прастачок, 152). З шырокім семантычным аб'ёмам слова *загорода* бытвала ў старабеларускай мове: а) абгароджаны ўчастак зямлі для вырошчвання агародніны, агарод: ...а хто бы на чыём кгрунте у поли овоць яки в *загорозе* пощыпаль..., маець заплатити тры рублі (ЛС 1588, 391); б) агароджанае месца для жывёлы ў лесе: ...одь середнихъ [лесков] до кѡзнихъ *загородѣ*, отъ *загородѣ* до Бабьего лѣску... пошла граница (АВАК, 4, 145, 1586); в) адгароджанае месца ў хляве ці хлеў: Земля... яко стайня або *загорода* которая есть только для скоту оучинена (Хр. 2405, л. 7); г) перагародка: Гумно для молоченья збожа зъ *загородами*, осьтъ... (АВАК, 14, 508, 1594); д) перашкода для чаго-небудзь (пераносна): ... иж се стороне нашей великая *загорода* ку дохоженю властности их стала (АВАК, 32, 18, 1596). Слова *згорода*, *заграда* літаратурнай нормай беларускай мовы не сталі. У дыялектах жа назва *згорода* ўжываецца з той жа семантыкай (ДАБМ, 811; Бялк., 188; Касп., 130), а *заграда* — з шырэішай, чым у даследаваных казках: «агароджа з жэрдак», «агароджанае месца ў полі», «стойла ў хляве» (Сц., 59); «месца для летняй стаянкі жывёлы», «загароджанае месца паміж домам і хлявом для жывёлы» (Касп., 115; Яшк., 69). Лексемы *заграда*, *загародка* вядомы сучаснай беларускай літаратурнай мове і гаворкам, але семантычны аб'ём іх шырэішы, чым гэта адлюстравана ў казках: «усялякая агароджа», «адгароджанае месца ў хляве»; «адгароджанае месца ля хлява ці ў хляве для жывёлы» (Сцяшк., 170; Шат., 99; Л. П. 136).

З праведзенага аналізу вынікае, што большасць лексем гэтай тэматычнай групы ў мове даследаваных беларускіх народных казак, запісаных у ХІХ — пачатку ХХ стагоддзя, выступае ў якасці монасемантычных назваў канкрэтных бытавых рэалій. Адны з іх абазначаюць «агароджу з самым разнастайным прызначэннем» (*плот*, *забор*, *згорода*), другія — пэўныя віды агароджы, кожны з якіх мае свае канструктыўныя асаблівасці (*паркан*, *тын*, *частакол*, *пляцень*). Найбольш ужывальныя найменні часта ўступалі ў цесную сінагматычную сувязь з дзеясловам і іншымі часцінамі мовы, утвараючы ўстойлівыя словазлучэнні з новымі, пераноснымі значэннямі і адценнямі (параўн.: *плот* — ...дыхліна, *хоць ты выкінь за плот*; *ты не гарадзі плота*, а кажы проста... і інш.). Разгледжаны моўны матэрыял сведчыць таксама пра агульнаўжывальнасць пераважнай часткі слоў дадзенай мікрагрупы ў складзе лексікі беларускай мовы з сярэдневяковага перыяду (*плот*, *паркан*, *тын*, *заграда*). Семантычны аб'ём шэрагу лексем у сучаснай беларускай літаратурнай мове і дыялектах у параўнанні з тым, як гэта адлюстравана ў мове казак, пашырыўся (параўн.: *тын*, *частакол*, *заграда*, *загародка* і інш.). Праўда, асобныя лексічныя адзінкі (*забор*, *згорода*, *заграда*) літаратурнай нормай не сталі, але яны працягваюць сваё бытаванне ў народных гаворках.

¹ Гл.: Харузин А. Н. Славянское жилище в Северо-Западном крае. — Вильна, 1907.

² Молчанова Л. А. Материальная культура белорусов. — Минск, 1968, с. 74.

³ Гл.: Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972, с. 237.

⁴ Гл.: Молчанова Л. А. Материальная культура белорусов, с. 75.

⁵ Гл.: Бломквист Я. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. — Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956, с. 284.

І. Р. ШКРАБА

РОДАВАРЫЯНТНЫЯ НАЗОЎНІКІ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сярод усіх тыпаў лексіка-граматычнага вар'іравання ў беларускай мове група так званых родаварыянтных назоўнікаў займае асобнае месца. Абумоўліваецца гэта, па-першае, тым, што ваганні ў сродках гра-